

Адам-булак суурнук чурт-такчысы Куулар Дөрбет-оолду казыраы хенертен чиде берген. Чай эгизинде-де сазды экелген, ашкарып-чемте-рип, бажым чанында шыкка өрөп, багдан өрөдип каан. Оозу оозунга пат чачыгып калган. Чанында кожамы ба-жыяларын быза, молдурга-лары-бике шыкка калы чалап каарта беким түс чыгарып, чар-ба чынар чүбө болгон бо-ла де-лар чана чүгүрүп келген тур-рар.

Суур чанында шыргай кы-эм-караган, ак талдар үн-ген чыгып шыкты дилеп, Дөр-бет-оол ашак бажым жыч-кан. Сутке кирип, оңталак-дан дег, суткүр уксаалыг-симменталь инек огуу кончут араазы молдургазы ыңчаар сугар багган. Оор алган деп чүбө тогатай. Оон башка ол ашкар молдурга чеге жолдур-дундур кайып чо-руур.

Ак канчаар боор устак-то-шпазаны Сотпакка багган. Оозу Дөрбет-оол ашакты дин-нел олура; ыңчаар түнзүз: — Сээң оон-даа тыптыры берге молдурга-дыр, ашак. Ис-даш база чок-тур. Көргөн, билген кижилер бар эвес. Ону казыра, калып тывар мен? Ыпмазакжок нерле чүбүн калып билер, өске-даа оор-херектер истегенин кылып турган, көргөн мен аш. Чер-ле бычаш бодум кылаштан келип, оон-моон сугаргыла-ныч дээр боор. Ынчыл-мын-чыл чүбө бикине берге, ме-кээ дораан дидиладыр эвесле.

Ашак бажынынга эеп кээр-ге, калайы Ошкү-Саар база немези:

— Чүгүлө шагдаага билди-рип каан, оон-биле кызыгар-латтынп олтурба. Бот база сугаргамас болза, кайып боор. Доо ол өрү Караж-Көр-нур ашакка барып көрөм. Кончут чарынчы кижилер дик-рип болбой. Эткен чылып Сү-дөминг келем төртүр четкен низа чиде бээр. Ол ашакка барып, чарын салдырып коор-ге, оозу «Бир-ле чеге ба-лап каан турар мал-дыр, дүр-гөн дилээр болунарза, тып аптар чадавас улус-тур си-лер» дээн. Оон Сүдөм хамык ажап-тоду-биле Берт-Арыгын аллап дилээр орта, бизеги то-рүрүр четкен боос нызан бир кижилер оорлап алган, арытта бо чажырып өрөп каан тур-ган. Кончут нызан ыңчап тып алганар болбой.

Караж-Көрнур салган чар-нын сооду эил алган, оон соонда топтап, шивиле көр-гөн. Хемүр кылдыр каргаты өртөнчип калган чарынчы ол-бо эригдир туруп, долганар топтап көргүдүз. Санчыл ашак чугаалап-тыр: — Молдурган кижилер холу-да кирген кижилер, төрө. Хемирин боозарга, ырактан эвес, чокта кижилер алган бол-тур дег. Оруу узак эвес. Ди-дээр болза, тып болур эвес-пе. Бо чарында чүш диди-ла хей душкен чүш-дир. Оозун боозарга, куш дойлаан се-жиге таварыжың чадавас боор. Харын оон келерге, ол

куштар сени бир чүбөгө эдер-тип чедире хончу...

Даргазында Дөрбет-оол дам бажында туруп алган, ашак бажынынга, кымыл-жа-раган аразын дилээр-биле чоруккан. Бар чыткан барза-нын көргөт, ыңчаар ыракта-ла бир чеге куксунар дески-нип турар болган. Демги Караж-Көрнур ашакты чү-дөминг келем төртүр четкен низа чиде бээр. Ол ашакка барып, чарын салдырып коор-ге, оозу «Бир-ле чеге ба-лап каан турар мал-дыр, дүр-гөн дилээр болунарза, тып аптар чадавас улус-тур си-лер» дээн. Оон Сүдөм хамык ажап-тоду-биле Берт-Арыгын аллап дилээр орта, бизеги то-рүрүр четкен боос нызан бир кижилер оорлап алган, арытта бо чажырып өрөп каан тур-ган. Кончут нызан ыңчап тып алганар болбой.

— Чеге-даа эйт чытса, ону сээң казыра ээли деп кап-нал ыңчап билер боор. Эйт биле эйт домей. Эйтти саз-дылга даа саздып, хуу улус база бааарлап турар шык-ка. Ынчанган мен чүгү-даа ааап шыдавас кижилер мен.

Ам шынап-ла, молдурга-нын оорунун тытыры берге-ден калган. Дөрбет-оол ашак-тым чөгөлү төнгөн, Ыпмазак-жок куксуны ушкан чеге у-галы калаштар апарган. Би-варин боозарга, чарынчынын чугаалааны чеге угау болту дег.

«Ол куштар сени бир чүбөгө чедире хончу-дур эвеспе» дээн-ле болгай кы-лар болза. Дөрбет-оол кы-дан нызанган чеге баарын үргүдүлөшкөн. Суур ча-нынга эпти-ле укуп кээп ту-рар бир куксуны бар апарган. Бизеги куксуны суурдан ыра-к эвесе суг унун дургаар укуп дескинип каап турар. Ол куксуны каан-даа хун хай-гаарга чыгыс ол-ла че-риге хунун тегерип кээр мындай. Сугуна кырыга кончут чыгыс ушкучулар, чам-малта чарын-даа суг кыды-ла сыйла кончут алган, ол-бо чажындар кылдып каан, суге көрүп алган олурар-даа.

Бир-ле хун ол үнүп чылар тереп, соок кара сугун эри-ни дургаар кылдып, хайгарар чоруккан. Бизеги-ле кара кук-суны бо кылдып келген, сугун кыры куу чымылтып баткаш, мыла ырак эвесе, ушак эрмеке дудуле бер-ген бир дөс талын кырыга хончот, соокка, үнгөн. «Чүм-мынап турар аманга боор бо-кылдыр болаш. Дөрбет-оол диди чеге чеге берген, эррем иштине талче көрүп алган, кесек турган. Сак-тырга, мыда тал адаанда, эррем

дүбүндө сыйла ак чүбө-даа кончут кышкан. Ам-на топ-тай көр бээр, хончот улут-хылыргай ханга бир-ле чүбө-ин долдур суккаш, актын так кылдыр дуй богаш, суг иш-тинде ушкан талын будуу-дан адырылас кылдыр баг-лап каан болган. Ол үнүп чы-лар кончут соок кара сугу кажыр оорун соодукчу кы-лар иччаар ажыгал, казыра-зынч ээли үрөбей-биле мы-да шыгап турган чүбө-дир.

Куулар Дөрбет-оол ашак куксунын чажынын индиг-жызы ажитынын устак-то-шпазанынга бодуу барып медээленген. Оон шагда-би-ле нелээ барган, уштуу көргөт, шөлөөлү шоодайда сун каан чүбө инек эдил бол-ган. Ашак биле шагдаа нелээ оон кымта-даа ыңчап-кайып, дуртурушкан баулар, хунда ашак кызыл кызыл-карагай иштине чыдып ал-ган манал, а дүбө шагдаа-би-ле казы нелээ келген турган, ийн хонганда казырадын оору суг-соодукчулук иштине шоодайда сун каан ээлинен дудуп иштине биле өйлөй алыр дээн чедип кээр орта, ону туулу алганар-дыр. Ол шы-нап-ла, ырак эвесе суурнун бир чүгүдүлөшкөн болган. Кус-кунаж болган чарынчынын кажымы мылган болган. Та-душ болган, та шыны ол чү-бө ийикке, чарынчыны чү-бө-гажы олчан херек кырыга болган чүбө-дир.

Куулар АРАКЧАА.

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫНДАН

50-60 чыл буртугар «Шын» солунга парлап турган чүүлдер:

Тывага улусчу революция-ның 70 чылын таварыштыр шаанда «Шын» солунга пар-лап турган чүүлдерин ном-чучуларга солун кылдыр паралаары кун-ажылаан хоочуну Донгак Минжик ба-ла дээди. Оон дилэн хамы-рып, бо чүгүдү парадывис, «ССРЭ-ниң Покровский ба-штаа экспедициясы 8 ай 20-да Москваже ээл канар».

(1931 чылдың август 19-та үнгөн № 25 «Шын» солун).

МАРГЫЖЫГ

Эштер, кым 100 төгерик алыр эвес, чээ!

Профес Тон Човүдөли 2000 төгерикти оюн-тин чогааткан эштерге шаптал кылдыр бэ-ри-биле фонд салды.

«К шилерин чогааткан, профес Тон Човүдөлинин ча-нында чогаалы А. Көк-оолга (артист) экел бээр. 2 хон-гаш чарынчыны дургаар Бир-эс ырак чеге болза, чага-биле болган «Шын» солундан көртү алыр».

(1935 чылдың январь 16-та үнгөн № 5 «Шын» солундан).

ТАР 15 ЧЫЛ ОЮНУН

УЛУГ БАЙРАЛАНЫЧ ЭРТКЕНИ

1. ЧЫСКАА

Ычан тур-ла өрү агарла далаан-дырлээн чүбө болган. Чыскаачылар чыгыс-угла кончидылаан чүбө-биле дөңөй өрү көрүпкен, ашак-зынч адырын-даа уткан, мойнуун шылдары-даа бий-бей, байырлап, уралап, «Ин-тернационал» ырадып турду. Ол чүд дээрге Улут Совет Эвилелинден Тываның улузу

сончурган көрүм дээр чо-руткан «жар-хемелер ужу-п келеш, чыскаач кырыга дескинип, сазында пардан каан долунар, солунарны агардан октап турда, күсү-ларын түдүктөн чаап турга-ны шыккан чап турду».

И. БЕЛЕКТЕ

«Улут Совет Эвилелинен Тывага белеске берген 7 чы-чаан, 2 экин чычааны, 2 кино-чүрүк чычааны, бир тарва комбайны нидер баарына чедип келгөт, чыскаачла тур-ган чон уралап, хончут «Ин-тернационал» ырадып, ашак-чарынчыны чал-чазын биле эгелеп, улажып чыжырткайып турду, кады кижилер каттырып-тар, үн кижилер каттырып-тар сончурганчыл, өөрүнүгү бол-ду».

(1936 чылда үнгөн № 55 «Шын» солундан).

САМЫН-БИЛЕ ХУРЕЖИҢЕР

Каз-Хем кожуну болур ам үдө Тон-коолун. 3 дугаар лапгыч чегинде сазып кылып турар Адымаа деп херектен бодуң эрчи ашак-биле кады 4 ашактыг Оларынч адын сазарга Араптан, Данын, Борумаа база эрчи ашак. Бо болза, бир талазында бодуңа амыдыралда дым чок, ийн талазында, бодуңа өөр то-рүрүр чорунга болган аргы-шевер сазып камгалар чо-руунга-даа каттыннас. Бо болза, Тыванын «Шын» со-лунунга чарааны бир дугаар кадыг хемет болур.

Дынаар Кулак.

1931 чылдың декабрь 24-те үнгөн «Шын» солундан).

1931 чылда «ШЫН» СО-ЛУНУН РЕДАКТОРУ

ТУРГАН МАҢНАЙ-БАЙЫР-НЫЧ ТАҢ ТКА ТАЙЫЛ-БЫР ЧАГААЗЫ

«ТАР чачанын черинден «Шын» солуну 1931 чылдың май ай 1-де тыва үжүк-би-жикке бурүн-моюн шилдер деп доктаал үндүргөн. Ону күсүдөр дээн, эртемниг шы-биле кады шырмал ажыл-даш, чазыктын доктаалын хуусаазында мурнай (4 ай-дала) «Шын» солуну тыва үжүк-бижикке бурүн-моюн шилдеринге к-ч-жыл, хол-биле ажылдан туу-ланган. Ынчанган «Шын» солун черинге редакторлап тур-ган уе-шагыш иштине со-лун-парлаанын амылганга иленикелгел ажылдап турга-нынга санаткан ырк мен.

Оон мен май 15-те Чадан-наже суртакчылапкан, Анаа май 16-зын октябрь тоңчути-ге (26-га) чедир кожунга амылаалы. Көл кылган ажылдар мал садып алыр. Бо үдө 13 удаа илелел кылдым. Хөйге үлөгер бол-дун дээн бодуңун кара чы-гыс шарынын коопка өжөзөр салып кирип, амыл бугу-рини кылды-кылдып чал-се-лет дивей. 2 адымын му-нун, сургакчылап турдум.

Оон мен еске амыла бар-дун. Ол дээрге кылган ка-лазын болза амыл чүбө-дир. Кара чыгыс хуу үндүртү шыдаас тур, дээринге өске амыл тывар дээн. Мунд болза, күзүмүн мен эр-те-рип өске амыл бээр ир-ти бе, азы төп Москва хоорай-же сургулга чорударын ди-лем.

22.XII—1934 ч. Маңнай-Байыр.

СОНУУРГАКТАРГА

ОЛ ХИРЕ БЕРДИНГЕН БОЛУР

Эзигте аажок бердинген, эргилдир дигит амыттар бар деп чүбүн билер бис. Ол дугайын ном-дөптер кижилерге хончут чугаалап турар. Бир эвес ээзи баг чанывас болза, өөрдөп, бодуңа жижиртип алганы ашак, куштар, өске-даа дигит амыттар оозунга беле-не өскерилбес, шыны бооп арттарлар. Ону дараазында чижектер-биле бадтыкан болур.

Барымын чүктүч чамдык чурттарында скалаттарда үнелг баранарын, чүүлдерин оорлардан чылашарга каартып турарын чижектер бар. Канчаар? Шагар чылаанын дүне өлчө салып кириптер мындай. Чылаанын илелг «ажыла» өөрдөп алыр бар болдуумас хире сагандар, а шындаа, ээзиниң илелгенин олар ол хире бердин-ген, хандырып турарлар-дыр.

Аргентинада төрө деп азаар хартыга ыпкаш кушту ко-дан-турлап камгалар казарты-биле өөрдөп алган кижилер база бар. Улут эвес шак ол күш ээлери нокта дүбө, хүндүс-даа турлап-суурже өске кижилерин, дигит амыт-нар чагдатып кызып, чиди үнү-биле мезелес, чамдык таварылгада, кел дивези алычыс харын тоглап эгелээр. А Австралида страустарын казартып кылдыр өөрдөп ап турары солун. Тергин дүргөн мангыр ол күш өөр холларже өске кижилер-да, араатан айд-да чагдатып, кижилерге ба-кыжи-ле. База солун а. Англияда Эмворт дээр хоорайнын бир чурттакчы ээрге гаражын тандылаалып турар, ың-чаар өөрдөп алганы ол.

ЧУРУМ ҮРЭЭН ДЭЭШ

Канадада Уотеруэй хоорайла почтаны Джоб Маккоуиче орай кежээ ыттар калган. Ытарын аажок тергилеп турган почтаны камгалар соруга-биле, ап чораны тускай газ-биле чаштырып, «коужугадыл» каан. Ынчангыч ыттын ээзи ол дээн ону сука берип каан мындай. Суа үр-да болбай, суду түшөл шиптирип номчан. Ол бугаар, дигит амыттар тударын чорунун хажытканы дээн ыттын ээзи шифраткаан, оон-биле кады, почтанын кер-визип «хувуретке» база орду берген чүвүрү дээн 400 доллар компенсациян ол төлөр болган. Чүрүм үрээшкенин база катан каттаар болза, ыттын ээзи ийн чылга шипти-рип болур.

КАМЕРА БЕЗИН...

Лима хоорайнын Лама болган Эмиспасон деп кудум-чуларын болдириче бакиларын болган хей саным министерстволарын албан-хажчылары чокушудастаан. Чүдө дээрге мыла авторука оорларынга мергежэн бир кижилер «ажыла» берген. Анаа келгенерин карманна-рыкта чоран он хире авторукалар ниде кончут азаан-гыр оорун өмүзү апарган. Ручка «васкал» турда, ол ил-би-шидилг чүбө-биле домей-ле, мычала-даа ону туулу аар дээн чадашкан.

Найсычалаа «Комерено» солунун журналистери база деир-үжүк ап чорур кижилер болган, ол оорун туулар деп шиптирлээн-дир. Олар хайгаралды тургускаан, оорун кай-ычын, ганчаар келгенин илелерип, чуркка база тырттырып алган. А чогуу оорун авторука чакпал турда маалымкы кончут болган, тургузуп каан камера безин тырттырып ап четтакпес болган.

КАРА-БАЖЫНГА 60 ЧЫЛ

Перуну Уануку хоорайла кара-бажында оорар Исидоро Меса-хоар кижилерин бирээн «Исидоро кайгалдын» хары 107 деп мида бажынаткан оорларын бирээни санап турар. Чогуу оон чеге харын бажылаар берге-ле мый-наш, мычала-даа Исидоруну доңу бадарында бир сая полициейлерин чыгынышканын болдурбай турар: Перу-нун ол «хоочун» солорунун бирээни болур Исидоро Меса кара-бажында эң бир дугаарында 1915 чылда хоругаатыр-ган, мычана ол чедипкес надылгы турган.

Бодуңун мыч чыл чуртталганын чажыдын ол «Экс-прессо» деп солунун журналистеринге берген интервьюнунга позитив-биле кажан-даа сегаржы ап чорбаан, чүгө дээн билери-биле тыйлычылал турар. Ынчалза-даа үргүлчү-ле ка-йы четтирбейн барып чоран деп, туттуруп база ап турган. Ынчанган ол ниятын-биле 60 чыл дургузунда кара-ба-жыга олуруп келген.

СУТТУН АЖЫК-ДУЗАВЫ

Хунуун-не бодун чартым диткен хей сутту ижин ап чо-руур эң кижини чүрээ, ону шүтүш иппес кижиге бааарга, дык ховар азырып. Ынчыл түнүндэ Мурну Африканын эртемчилери чуртук. Ол эртемчилер 45-тен 59 хар че-дир надылгы бичи чун хире эң кижилерин шипчылчү че-дир. Он чыл эртенде илелерин-сүт ижил чорур кижилерин чүгө 1,2 хууа, а ону иштестерин-10 хууу чүрээ азырп бичкан.

Эмчилерин санап турары-биле алыга холестерин чавы-даар бугуумендер сутте хей Оон-биле төгелдештер эртем-чилер чоллак дурт-сылыг эдерин чүрээ үзүн дурт-сы-ныгарлап хей азыр ээртин база илелеткен.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

Та бүзүрөңер, та бүзүрөңер

АРЫКАЙ-ХАМ

Тожунуң Ак деп төрөл бөлүк үктүг Арыкай-Хам дээрзинин дугайында көргөнгөн, диканынмын кыскасы-биле бижип көрөм. Оон ашактык хем-дүрүзү мындай: дошпер мага-боттук, кезээде хуу-мүзүрү чоран ыпкаш көстүр, кызыл-хүрөң шайралыг, бедик дүмчүктүг, карактарынын бирээни көк, бирээни ак. Дузаарга, биче сеткилдиг, чугаакыр. Ол чоокку чылдарга чедир чуртап чоран.

...Арыкай-Хамы 40 чылдар үеинде бир бичи уругну ди-ринге хончурт деп буруулапкан, шипили байсаары-биле чыкылдама сооктуг январда Кызылда экелген. Бир-ле ко-сугт үнө ажылааш, күжүр Арыкай бугуу дөшпөк. Чадат кижилер мындай соокта Току чегини өлгөн боор дээн ону су-рагалаан. Ол хевээр не чок чидип, сугар багган. Чидип-дин, бежен чылдарда Өдүгенде оон сураа үнгөн. Арыкайын шагдалар база катан барып тууду алган, хем-биле сазга олуртуп алган бадил олурганар. Улут ужал хевээр орта хам ыңчаар чыгып берген. Ам-на өлгөн ол дээн хевээр каан-манар. Эделеп чүбө, алдан чылдар үеинде Арыкай-Хамын сураа база катан Өдүгенде дымналган. Ол хевээр ону су-рагалаанар...

Бодум хууда ону бежен чылдарда Токуга каш-даа көр-гөн болган ужурашкан мен, Мойнуңда отуг-ыш хавража дег хемчээлдиг 6-7 хире ак постер хаанылып алган чорур ашак чүбө. Төлгөзү дей бергенде ол ак постери ажиң көр-гүдү, түнелин чугаалап. Ында хевир-дүрү, үжүк-бик-жыл-даа кылаш, мычала-даа хам ону ажитылаан, хончорип «номчун» олурда, постуну ону өскерил турар шыкаш болук. Ону залесип мен. Айгарымыга, ол постери 1929 чылдан берге мойнуңда чалап чорур кижилер мен дээр чоран.

База бир көрүңчүг таварылга. Салдам суурга чуртап тур-ган ачы Хуракай деп кижилер хенертен өлгөн. Үш хонганда өлгөн кижиниң үнү чүгүн айтырып алды-биле Арыкайны чалап экелген. Хам мойнуңда ак постери уштуп алган, кезек «номчун» чоруй, хавражаче көргөш, пат кайгай берген. «Бо кижилер дигит-дир, чүгө ону хөмөр деп барынаар» деп дүрөп үнгөн.

Хамынч чугаазын тоовайн, ажаар дээр хөргө апарган, дон довурак кырынга хааржакты салган, оон аксын токуу-ларын каалп эгелзенин. Богда суде, иштине кижилер хаар-жакты аксын ажады иди, төшөк, бажы уштуп кээр, өн-дөш олуртуп алган. Ону каалп келген хончот, элээр кижилер алгы-кышыл-биле сүзүжө манжылап. Бо таварылганы ол чер чуртугар ам-даа чугаалайыр. Ынчан хөргө чыгыс Арыкай-Хам аркан «Өлгөн» ачы Хуракайны эдерип ал-ган, суурже кижилер келген. Ачы Хуракай ол бачыгыт тавар-ылганын соода 3 чыл чурташ, Чазылар деп суурга тиккен кылмаал (самонг) арага иппеш, амы-тыннан чарыган. Арыкай-Хам-биле бодум-да таварышкан таварылгаларын болган өскерилерин-даа таварышкан чүүлдерин оон-даа хончут чугаалап болур мен. Чонуну аразында кылды-даа кижилер чорур чүбө-дир деп чүбүн ыңча ол үсүлде ила-ды бугуерп көргөнгөн ол.

Алдын-оол МААДЫ.

Дерзиг-Аксы суур, Каз-Хем район.

Шыдыраага бодал херек

Ак тала бодуңун бодаларын каап берилгенер. Ол бо-даларын чир таварылгалар үштөн эвээр эвес болур.

Бодалганы Юрий ОНДАР тургускан.

ШҮЛҮК

...Ыдыраажындан

ЧАССЫП ЧОРДУМ

Төрзөн хемим, төрзөн хемим, Төлүк мезээ эргим-дир сен. Уруг чаштан ама чедир, Узун оруум сенээ эркен.

Хаак айттар чарыштырып, Каткы-хогдуг чаштып

Кажык адып, ырга чижип, Канчаар хоглеп чорбадым

дээр.

Саарыларын сүзүп, кечип, Салдаммыга шипти, шымын. Сайлаг-даштыг эриң орта, Сайзанахтал ойнал өстүм.

Агым баткан хеминиң сээ, Аргы кылаң аржаан сууңуң, Алыш дөлдүр дозуп ижит, Аманга дег чассып чордум.

Эрзэн токар чекетерин Эңе баттай хамынч чугалт. Эрзин хемим эрин орта Эргиммеге сунган ийик мен.

СЕТКИЛ ХАНАР

Даглар, даглар, бедик даглар. Талгырда ырак снлар. Дээрде көшкен булуттар дег, Тергини бедик, чоргаар снлар.

Ак-көк Тывам дагларынга Аныамадан ынакшаан мен. Ажык байлаа күрээм өөртүр. Айдыс чымы сеткил ханар.

СОҢАҢНАШТЫ

Тайга черик чурумалы Тааламны оттуртуп. Шүлүк бижир чүгүлү күзөл Чүгө-ле ийик, ыптып келди.

Шиник, чараш тайга черик Шимелден сорук кирип, Чүркейим билген ыпкаш Чүгө-ле ийик, соҗаңнашты.

Зинаида САМБУУ.

«Ол чүү-ле таваржыр бол-дур — хазрган дагаа эдын, рис болган ээти кил-кил-биле, бискинеттерин — шүптү-зун чип-ле турар. Чыл келген тууду о